Есcе

СӘҺҺӘТ ИШЫҒЫ

АРИФ АБДУЛЛАЗАДӘ

Гәдим Кәнчәнин көһнә мәһәлләләриндән бириндәки јарымгаранлыг дахмада орта јашларында бир инсан чан верирди. О, артыг гырх күндү ки, архасы үстә узаныб көзләрини тавандан чәкмәдән сон аныны көзләјирди. Вә бу сон ан јахынлашдыгча хәстәнин көзләриндәки парылты артыб күчләнир, солғун бәнизини ишыгландырырды. Бу ишыг јаваш-јаваш онун башы үстә дајаныб көз јашы төкән садиг өмүр досту Солтан Нисәнин дә үзүнә јајылыр, јарымгаранлыг отағы шөләләндириб, чөлә, күчәјә, бүтүн шәһәрә вә она говушан сонсуз јолларын саһилләринә сәпәләнмиш доғма Вәтәнә чан атырды. Бу ишығын күчү түкәнмәз, мәнзили узагды...

Бир ил әввәл исә гојнунда чан вердији гәдим шәһәрә говушан јолларын узаг бир саһилиндә јерләшән вә бир о гәдәр гәдим олан Ширванын бәзәји, шаһ дамары Шамахыдан дидәркин салынмышды. 1917-чи илин февралындан сонра даһа кениш вә чәсарәтли фәалијјәтә кечән вә артыг өз мәнзумәләри, һекајә, мәгалә, тәрчүмә вә дәрсликләрилә тәкчә Шамахыда дејил, јурдумузун бир чох мәканларында танынан мәшһур әдиб вә педагог Аббас Сәһһәт чохларынын нараһатлығына сәбәб олмаға, јухусуну гачыртмаға башламышды. Әсл тәгибләр дә елә бу сон ајларда күчләнмишди. Вә бүтүн бунлар нөвбәти ермәни таланлары илә мүшајиәт едилмәјә башлајырды. Бу дидәркинлик сәфәрләринин илк мәнзили исә елә Шамахынын өз ичиндән-Көјләр кәндиндән кечирди. Сонракы мәнзилләр исә, даһа мәшәггәтли, даһа дөзүлмәз иди. Сәһһәтин сәнәт өмрүндә баш верән, мән дејәрдим ки, ән бөјүк фачиә дә елә бу сон "сәфәрин" әввәлинә аиддир.

Аиләси илә бирликдә Шамахыны тәрк етмәјә мәчбур олан әдиб Ағсуја јетишәр-јетишмәз дајысы оғлуну керијә, Шамахыја көндәрмәли олур. Халга хидмәт бахымындан даһа чох гијмәтләндирдији, амма һәлә чап үзү көрмәјән әсәрләри Шамахыда галыбмыш. Дајысы оғлунун Шамахыја дахил ола билмәјиб кери гајытдығыны ешидән Сәһһәт һәјатында бәлкә дә ән бөјүк сарсынтыны кечирир. Әдибин итмиш "Волга сәјаһәти" вә "Әли вә Аишә" романлары да бәлкә елә һәмин күнләр Шамахыда галан әлјазмаларын ичиндә имиш...

Анчаг гијмәтли бир шеј итирән бүтүн адамлар кими Сәһһәт дә үмид едирди. Чох чәкмәз, һәр шеј јолуна дүшәр, онлар јенидән Шамахыја гајыдар вә онда...

Шамахыја дөнүшү исә әбәди сонлуға кедиш сәфәри әвәз етди. Вә бу сон мәнзилин јолларында ачлыг, хәстәлик вә гулдурлар тәрәфиндән таланларла долу Петропавловка (индики Сабирабад) дајаначағы да варды. Чәми үч ај сүрән бу дајаначагда гардашы Мәһәммәд Рзанын һимајәсини Кәнчәдә гајынатасы вә балдызынын аиләләринин һимајәси әвәз едәчәкди. Һәјатынын Кәнчә дөврүнү исә әслиндә һеч һәјат да адландырмаг олмазды — 40 күн ач-сусуз, дава-дәрмансыз јатагда кечән ағрылы-ачылы саатлар, дәгигәләр вә ону әбәдијјәтә говушдуран һәмин о сон парылты, сон ишыг...

Анчаг бу әбәдијјәтә говушан сонлуғун әбәдијјәтдән гопуб өмүр пајына дүшән мин-мин арзулу, үмидли, ишыгла долу башланғычы да варды. Һәрчәнд ки, о, **1874-чү илдә Шамахыда руһани аиләсиндә доғулан бу ишыглы башланғыча доғру нә аз, нә чох, 20 илә гәдәр бир мүддәтдә кечә-күндүз фасиләсиз јол кетмишди.** Даһа доғрусу, о бу ишығын мәнбәјини өзү мүәјјән етмиш, ону өзү јандырмыш вә бундан сонра та өмрүнүн сонуна гәдәр јенә дә нә аз, нә чох, ијирми илә гәдәр бир мүддәтдә әтрафына ишыг пајлаја-пајлаја сон мәнзилә үз тутмушду. Анчаг бу ишыға говушуб она тапынана гәдәр кечилән јолларда атасы Молла Әлиаббасын өз мәһәлләләриндә ачдығы моллахана да варды.

Моллаханадан сонра исә (1894-чү ил) Мәшһәд јоллары башлајырды. Ону руһани етмәк истәјән атасынын тәкидилә Мәшһәдә говушан јоллар арадан бир ил дә кечмәмиш өз истигамәтини дәјишәчәк, ону Теһран Университетинин тибб факүлтәсинә кәтириб чыхарачагды. Бурада о, франсыз дилини мүкәммәл өјрәнәчәк, шаирләр вәтәни Ширази зијарәт едәчәк вә илк гәләм тәчрүбәсиндән әлдә олан "Хачә һафиз" вә "Шејх Сәди" шерләрини јазачагды. **Университети битирдикдән сонра Гашгај ханы Зәрчамү-Сәлтәнәнин сарајында бир илә гәдәр һәкимлик едәчәк,** бурада Иран гајдалары илә тәһгир едилиб дөјүлдүкдән сонра исә алты иллик тәһсил вә сәјаһәтини баша чатдырыб Шамахыја гајыдачагды...

Сәһһәтин Шамахыја гајытдығы ил XIX әсрин сон или иди вә өз өмрүнүн јарысындан чохуну- 25 илини бу әсрин гојнунда јашамышды. Кәнч һәким вә шаир доғма Шамахыја гәдәм басаркән гаршыда ону көзләјән, өз астанасына дәвәт едән XX әсрә бөјүк үмидләрлә бахырды. Анчаг XX әср ону сојугганлыгла вә һәтта мәзәммәтлә гаршылады. Руһани тәһсилини јарымчыг гојдуғу үчүн атасы вә гоһум-гардашлары, һәкимлик дипломуну исә Иранда алдығы үчүн һөкумәт идарәләри Сәһһәтә јад кими бахырдылар. Дајысы гызы јүнкүл тәбиәтли Сәкинә илә бир ил јашамадан, ондан ајрылмаға мәчбур олан Сәһһәт 1902-чи илдә Солтан Нисә адлы башга бир гызла евләнир вә бу издивач уғурла нәтичәләнир. Гыса бир заманда өмүр достуна охујуб-јазмағы өјрәдир вә кәнч шаирин илләрдән бәри ичиндә көздирдији ишыг илк дәфә көзләриндән ахыб евини нурландырыр. **Әдибин "Сәһһәт" тәхәллүсүнү көтүрмәси дә бу дөврә аиддир.** Бир аз сонра исә о, јеничә сәјаһәтдән гајыдан Сабир вә артыг нечә мүддәтдән бәри мәктублашдығы Ф.Көчәрли илә таныш олачаг вә евиндәки бу ишыг гапы-пәнчәрәләрдән сүзүлүб әтрафа дағылачаг, јоллара, замана, мүһитә ахышачагды.

Бу дөвр сонралар XX әср Азәрбајчан мүһитинин әсл зијалыларындан бири кими таныныб шөһрәтләнәчәк Сәһһәтин һәјатынын дөнүш нөгтәси, бир зијалы кими доғулуш мәгамы иди. Мараглы бир мүшаһидә: зијалы сөзү зија, ишыг сөзүндәндир. Русларда бу сөз Просветител кими ишләдилир — о да свет-ишыг сөзүндәндир. Түркијәдә зијалылара-ајдынлар дејирләр-јенә дә ајдынлыг-ишыг. Фарсларда Рөвшәнфикир, әрәбләрдә Мүнәввир, франсызларда лүмјер кими ишләнән сөзләрин дә көкү ишыг мәнасына кәлир. Јәгин ки, башга дилләрдә дә белә ејнијјәтлә, јахынлыгла гаршылашмаг мүмкүндүр. Бәс бир-биринин дилиндән хәбәрсиз олан бу халгларын ишләтдији ејни мәналы бу сөзләрдәки јахынлыг һардандыр, нәдәндир? Јәгин ки, ишыға, ајдынлыға мејл һәвәсиндән, һәм дә бу ишыг физики анлајышдан даһа чох, мәнәвијјатларда мөвчуд олан ајдынлыг, сафлыг, долғунлуг вә зәнкинлик мәнасында анлашылмалыдыр.

Вә бу зијаја доғру атылан илк аддым Сәһһәтин вә онун кими әсл вәтәнпәрвәрләрин тәшәббүсү илә XX әсрин әввәлләриндә Шамахыда ачдыглары гираәтханадан башланмышды. Шамахы зијалылары бу гираәтханада топланыб әдәби сөһбәтләр едир, һәтта бәзән кичик театр тамашалары да һазырлајырдылар. Бир аз сонра Сәһһәт Шамахыда ачылан реалны мәктәбдә дәрс дејәндә дә тәшәббүсү давам етдирир, сон синиф шакирдләринин иштиракы илә тамашалар һазырлајыр вә һәтта бәзән өзү дә бу "театр" үчүн кичик һәчмли пјесләр јазырды. Бу дөврдә, јәни 1905-чи илдән сонра Сәһһәт гыса бир мүддәтдә әдәбијјатын бир чох жанрларында мүнтәзәм фәалијјәт көстәрмәјә башлајыр, шер, һекајә, мәгалә вә тәрчүмәләрини "Һәјат", "Иршад", "Дәбистани", "Рәһбәр", "Зәнбур", "Мәктәб" кими гәзет вә журналларда чап етдирирди. Әдәбијјат тарихимиздә әсасән шаир вә тәрчүмәчи кими танынан Сәһһәтин илк мәтбу јазысы "Тәзә шер нечә олмалыдыр?" мәгаләси иди. Вә бу мәгалә өз конкрет мәзмуну илә бәрабәр һәм дә рәмзи сәчијјә дашыјырды.

1912-чи илдә исә Сәһһәт илк шерләр мәчмуәси олан "Сапыг саз" вә рус шаирләриндән етдији тәрчүмәләрдән ибарәт ики һиссәли "Мәғриб күнәшләри" китабларыны нәшр етдирир. Анчаг әдибин илк мәтбу әсәри илә илк китаблары арасындакы дөвр бүтөв вә чохчәһәтли бир әдәби ирслә зәнкин иди.

Сәһһәт, онун әдәби ирси, шәхсијјәти вә тәхәллүсү һаггында дүшүнәндә истәр-истәмәз Чехов һаггында да дүшүнмәли олурсан. Һәр икиси тәхминән ејни дөврдә јашајыб-јаратмыш, һәр икиси өзләринин јандырыб шөләләндирдији бу ишыглы дүнјада чәми 44 ил өмүр сүрмүшләр. Һәр икиси һәким, һәр икиси әдиб иди. Демәли, һәр икиси инсанын јалныз чисмани сағламлығы һаггында дүшүнмәклә кифајәтләнмәјиб, һәм дә мәнәви сағламлығы һаггында дүшүнүрдүләр. Онлардан бири —Аббасгулу Меһдизадә, һәтта сөз сәнәтиндә дә өзүнә һәкимлијилә бағлы тәхәллүс-Сәһһәт тәхәллүсүнү көтүрмүшдү. Араларындакы фәргләр исә даһа чох нисби сәчијјә дашыјыр: Сәһһәтин һәјат шәраити, күзәраны Чехова нисбәтән хејли ағыр иди. Чеховун охучу вә тамашачы аудиторијасы исә мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә кениш иди. Чехов бәдии нәср вә драматуркија илә мәшғул иди, Сәһһәт исә әдәби фәалијјәтә шерлә кәлмиш, паралел олараг нәср, әдәби-тәнгид вә хүсусән профессионал тәрчүмәчиликлә мәшғул олмушдур. Сәһһәтин чап олунмајан, итән әсәрләри (хүсусән ики романы) чап олунанлардан чох олмуш, Чеховун исә һәлә сағлығында чохчилдлији нәшр едилмәјә башламышды. Һәр икиси јумшаг хасијјәтли вә бүтүн жанрларда шаир олмушлар...

Сәһһәтин шаирлијиндән данышанда чох заман бу поезијадакы романтика өн плана чәкилир вә әдәбијјат тарихимиздә онун ады даһа чох романтикләр сырасында чәкилир. Әлбәттә, бу адијјат бөлкүсүндә мүәјјән бир һәгигәтләр вар. Сәһһәтин әдәби дүнјасында романтик нотлар вә чизкиләр дә аз дејил. Анчаг орасына да хүсуси диггәт етмәк зәруридир ки, бу романтика хүсуси хассәли романтикадыр вә бүтүн мүасирләринин романтикасындан сечилир. Әввала, бу романтиканын реал әсасы даһа ифадәлидир вә бу бахымдан о даһа чох өзүнүн заһири әламәтләри, ифадә васитәләрилә романтизмә јахынлашыр. Икинчиси, бу романтика јенә дә өз мүасирләриндән фәргли олараг ничаты, гуртулуш вә хилас мәгамыны елмдә вә ја утопик кәләчәкдә дејил, даһа чох реал һәјатда-ишыгда ахтарыр.

Мараглы бир һәгигәтлә гаршылашырыг. XX әсрин әввәләриндә Азәрбајчанын шаир вә јазычылары әсасән ики әдәби истигамәт, ики әдәби журнал — "Молла Нәсрәддин" вә "Фјузат" әтрафында бирләширдиләр.

Бир тәрәфдән ардычыл Молланәсрәддинчи Сабирлә достлуг едән, она "еј мәчлисәм дујғу, еј үлви-бәшәр" дејә мүрачиәт едән, бир тәрәфдән дә јарадычылыг истигамәтилә мүәјјән мәнада "Фүјузата" јахын олан Сәһһәт өмрүнүн сон анына гәдәр нә молланәсрәддинчи олду, нә Фүјузатчы. Көрүнүр, әгидәчә јахын олса да "Молла Нәсрәддин"дән ону сатирик шерләр јазмамасы, јәни жанр вә ифадә үслубундакы фәргләр, "Фүјузат"дан исә дил вә ибарә васитәләри узаг салмышды. Бир дә ки, бүтүн истигамәтләр ичирисиндә Сәһһәтин өз фәрди үслубу варды.

Сәһһәтин конкрет һәјат һадисәләринә, реал әсаса бағланан романтик сәпкили шерләрилә јанашы, сырф реалист руһда јазылмыш әсәрләри дә аз дејил вә бунларсыз онун јарадычылығы һаггында тәсәввүрләримиз јарымчыг галарды. Сәһһәтин ады чәкиләндә һәлә орта мәктәб илләриндән тәсәввүр вә һафизәмдә илишиб галан:

"Көнлүмүн севкили
мәһбубу мәним
Вәтәнимдир, вәтәнимдир,
вәтәнимдир вәтәним"

мисралары вә Иран јохсулларынын һәјатындан бәһс едән "Әһмәдин гејрәти" поемасынын јаратдығы ассосиасија кечир ичимдән. Вә бир дә М.Горкидән етдији мәшһур тәрчүмә:

Күн ки, сәһәрләр чыхыр
ахшам батыр,
Әскиләмәз зүлмәти
зинданымын...

Бәс Пушкиндән едилән дилләр әзбәри "Гафгаз" тәрчүмәси?

Гафгаз алтымдадыр...
Ән мүдһиш олан
зирвәдә мән
Тутмушам тәк учурум,
гарлы дағ үстүндә гәрар...

Һәлә ушаглар үчүн јаздығы "Гушлар, гушлар, а гушлар", "Ач дәвә алчаг кедәр", "О күн ки, фәсли јаз олур", "Од тутуб гырмызы атәшлә јенә јанды үфүг" шерләри... һәјатымызын бүтөв бир дөврүндән кечиб бу шерләр. Сонралар биз бөјүдүкчә бу шерләрин сијаһысы вә тәсир даирәси дә бөјүјүр, өмрүмүзү ушаглыгдан кәнчлијә, кәнчликдән дә камиллијә доғру апарырды...

Илләр кечдикчә ону да өјрәндик ки, дилимизин әзбәри олан бу рәван шерләрдән әлавә, "Чәһаләт сәмәрәси, јахуд бир јетимин хошбәхтлији" вә "Тағы вә Нағы" кими ушаглар үчүн илк Азәрбајчан пјесләрини дә Сәһһәт јазыб. А.Н.Островскидән игтибас едилән "Јохсуллуг ејиб дејил" дә онундур. 1909-чу илдә М.Маһмудбәјовла бирликдә һазырладығы "Јени мәктәб" ("Үчүнчү ил") дәрслији исә чоғрафија, тәбиәт, анатомија фәнләрини, мәктәб, аилә, әхлаг мәсәләләрини, Сабир, Зәрдаби, Крылов, Пушкин, Лермонтов, Туркенев вә Толстојун әсәрләриндән нүмунәләри әһатә едән ән мүкәммәл дәрсликләрдән иди. "Түрк әдәбијјатына илк гәдәм" мүнтәхабаты исә дилинин нисбәтән гәлизлијинә көрә, уғур газана билмәсә дә, Сәһһәтин фәалијјәт даирәсинин кенишлијини тәсәввүр етмәк бахымындан хүсуси мараг доғурур. Бир сыра мәсәләләрдә илкин олан Сәһһәт бәдии тәрчүмә саһәсиндә дә илкиндир-илк пешәкар тәрчүмәчимиздир. Һәлә XIX әсрдә А.Бакыханов, Һ.Гарадағи, Ә.Чаваншир, Р.Әфәндијев вә Ф.Көчәрли кими әдибләримиз тәрәфиндән әсасы гојулан тәрчүмә сәнәтини Сәһһәт әсл профессионал сәвијјәјә галдырмышдыр.

Һәр дәфә јолум Сабир бағынын јанындан дүшәндә аддымларымы јавашыдыб Сабирин әзәмәтли олдуғу гәдәр дә нурани һејкәлинә бахыр вә һәр дәфә дә истәр-истәмәз Сәһһәтин "Аз чәкәр, һејкәл јапарлар намына" мисраларыны хатырлајырам.

Ән јахын досту, һәммәсләки Сәһһәтин мәсләһәтилә Тифлисә мүаличә олунмаға кедән Сабир Шамахыја көндәрдији сон мәктубунда тәсадүфән хатырлатмышды ки, **"Өлүрсәм гәм етмәрәм. Чүнки билирәм сиз мәним асарымы тәб едәрсиниз". Вә Сәһһәт "әндәлибим"** адландырдығы достунун, бөјүк Сабирин сон арзусуна онун өлүмүндән чәми бир ил сонра әмәл етди вә беләликлә дә "Һопһопнамә" Сәһһәт ишығынын сајәсиндә илк дәфә дүнја ишығына чыхды. Сәһһәт хүсуси сәлигә илә тәртиб етдији бу күллијјатда Сабирин кениш тәрчүмеји-һалыны верди. Буна гәдәр вә бундан сонра исә о, Сабирин хатирәсинә шерләр һәср етди вә онлар да өз нөвбәсиндә бу әвәзсиз сәнәткар һаггында сонралар јазылан јүзләрлә шер вә поемаларын ичәрисиндә илк итһафлар кими өзүнәмәхсус јер тутдулар:

Мүгтәдир, бинәзир шаир
идин,
һәр бәла кәлсә иди,
сабир идин
Јохса сәбрин түкәндими,
Сабир?!
Бизә көнлүн күчәндими,
Сабир?!...

Бир вахтлар Сабирин һејкәлинин үзәринә ахшамлар прожекторла ишыг салынарды. Вә мән белә вахтларда истәр-истәмәз дүшүнәрдим ки, бу ишыг јағмурунда Сәһһәтин дә пајы вар. Сәһһәтин Кәнчәнин "Сәбискәр" гәбиристанлығындан о дөврдәки Пионер бағына көчүрүлән мәзарынын үстүндә исә онун өз бүстү учалыр. Бу бүстүн үстүнә ахшамлар ишыг салынмыр. Анчаг һәмишә ишыглы, нурлу, зијалы көрүнүр. Бу, Сәһһәтин өз ишығыдыр. О, бүтүн өмрү боју әтрафына нур чиләјә-чиләјә өзү дә әбәди нура бүрүнүб. Әсл зијалы адланан бүтүн ишыглы сималар кими.